

Paládi-Kovács Attila: Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században*

A 19–20. század fordulójára lényeges és mélyreható változás következett be a magyar társadalom addigi összetételében, a modern gyáripari munkásság a társadalom szerves részévé vált. Ez a társadalmi csoport a gyáripar és a kapitalizmus szülöttjeként jött létre, „előhírnökei” a bányászok és a manufaktúrák alkalmazottai voltak. Paládi-Kovács Attila nem csak terjedelmes, hanem izgalmas és érdekfeszítő könyvben tesz kísérletet az ipari vidékeken élő társadalmi csoportok életének, munkakultúrájának és hagyományvilágának összefoglalására. Történészként nem könnyű a recenzens helyzete, hiszen kutatásai elsődlegesen nem az etnográfia szempontjai szerint alakulnak. A két tudományág adottságaiból, a forrásanyag helyzetéből és azok feldolgozási módszereiből természetes különbségek adódnak. Az etnográfia minden korszakban magára a népre és annak hagyományvilágára irányítja figyelmét, a történettudomány jobban kedveli a korszakokon átívelő hosszabb-rövidebb történeti folyamatokat, összefüggéseket.

Az első fejezetben maga a szerző is alapos betekintést ad a munkásnéprajz nemzetközi és magyarországi kutatástörténetébe. A téma újrafelfedezése és a fokozott érdeklődés a szocialista időszak munkásnéprajz-kutatásaira vezethető vissza. (Dégh Linda: *A munkásság néprajzi kutatása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952.; Uő.: *Útmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához*. Budapest, Művelt Nép, 1953.; valamint Nagy Dezső munkássága), ami természetesen nem jelenti azt, hogy a témában korábban nem születtek kiváló monográfiák (Eisele Gusztáv (szerk.): *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék bányászati monográfiája*, Selmechánya, Joerges Nyomda, 1907.; és Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története*, Budapest, MTA, 1880.) Maga a szerző is alapos betekintést ad a munkásnéprajz nemzetközi és magyarországi kutatástörténetébe az első fejezetben.

A kötetben közölt írások egy része eredetileg külföldön jelent meg, ezek magyar változatai ebben a kötetben olvashatóak először, jelentősen megkönnyítve a hozzáférést is. Ugyanakkor mindez csak a kötet végén derül ki, némileg zavarba ejtve az olvasót. A fejezetek számozatlansága is megnehezíti a tájékozódást.

* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 327.

A kötet – mely a külön megjelent tanulmányokból történt összeállítás ellenére is tartalmilag koherens –, két nagyobb tematikus egységet alkot. Az egyik a kisiparosok társadalmát és életmódját elemzi, a másik pedig a jelentős létszámú ipari munkásság kialakulását, hagyományait és társadalmi kapcsolatait mutatja be. Az említett két nagyobb egységet kiválóan rendszerezett tematikus blokkok alkotják, mint például az életmód, a kisiparosi viszonyok, az iparos lét keretei, a munka világa, a hagyomány valamint a nyelv és kommunikáció szerepe.

Az észak-magyarországi, a gömöri bányavidék történetét bemutató első fejezet (*Régi bányászélet Gömörben*), a gömöri bányászok munkafolyamatainak (bányarobbantás, egyszerű, sokszor csak kezdetleges kézi fejteőszközök) ábrázolása kifejezetten izgalmas. S a kötet egyik legfőbb érdeme éppen ez, régmúlt idők technikai fortélyaival ragadja magával az olvasót. Olyan munkaeszközöket ismerhetünk meg (például a fajszi, vagy a nagykalapács megnevezése, a pucka), melyek napjainkban jobbra múzeumok vitrinjeiben találhatóak meg (24.). A nyelvi fejtegetésekből egyúttal kibontakozik a gömöri települések sajátos nyelve, a több tájszóval is beszélt rozsnyói nyelvjárás (18.). A nyelvjárások, a nyelvszigetek, a tájszavak, valamint a munkaeszközök – marxista terminológiával élve termelőszközök – megnevezésének (azok fejlődésének) nagyon precíz vizsgálata viszont már túlmutat egy történész látókörén, ilyen részletességgel csak ritkán releváns.

A második fejezet címe *Hagyományos elemek a magyar munkások kultúrájában* (55.) némi pontosítást kívánna meg. A témát nem igazán lehet elhelyezni a gömöri bányászok és a kisiparosok kapcsán. Másfelől a magyar munkás (a szakmunkásember, aki fizikai munkából él) megjelölés a köztudatban is inkább a városban dolgozó nagyipari munkásságra vonatkozik és a 19. század végétől vált bevetté.

A kötet harmadik, igen rövid fejezete (*A kommunikáció néhány sajátossága egy ipari körzetben Észak-Magyarországon*) további érdekességeket tartogat. Paládi-Kovács Attila gazdag képanyaggal mutatja be az egykori bányászélet mindennapi kellékeit és pillanatait, melyeknek talán az előző fejezetben lett volna a helyük. Talán nem meglepő, hogy ez a rész alapvetően Ózd és környéke viszonyait tárgyalja, hiszen a szerző itt született és nevelkedett 18 éves koráig. Mitőbb, családjában bányászok és kohászok sora dolgozott. A fejezetben két kérdéskört mutat be. Az egyik az Ózd és vidékén élők sajátos kommunikációja, mint például a vasgyár dudájának jelzése, a munkások közti egyéni, nem hivatalos beszédmód, vagy az ipari város és a vidék (falu) közti kommunikáció, melynek során a város bizonyult az elsődleges információs csatornának.

A másik a napi ingázás körzeteinek a vizsgálata és Ózdra bejáró munkások településenkénti megoszlása (52.). A témában rejlő lehetőségeket újabb kutatási eredményekkel talán jobban ki lehetett volna aknázni, hiszen a fejezet fényképek nélkül mindössze 8 oldal terjedelmű és a szöveg aktualizálása, a gyár leépülésére történő utalás révén elkerülhetőek lettek volna a következőhöz hasonló félreérthető mondatok is: „A legfőbb információs központ az ózdi vasgyár volt, ahová az ipari körzet legtöbb falujából jártak be a munkások. Ma is valóságos hírbörze a gyár és környéke.” (50.). Általában is hasznos lenne az azóta eltelt idő változásairól is olvasni.

A kötet gerincét a már említett két, leginkább egybetartozó és terjedelmes fejezet, a kisiparosokról és a gyári munkásságról szólóak alkotják. Ezek szinte teljes mértékben feldolgozzák a témát, tagolásuk révén könnyen követhető módon. A szerző bemutatja a céhrendszer felbomlását (1872, az ipartestületek megalakítását elrendelő 1884. évi XVII. tc.) és a kisipar jogviszonyainak átalakulását. Vizsgál számos más, a kisiparosság életmódjához (házassági, rokoni kapcsolatrendszer, lakáskultúra, öltözködés, szokások stb.) kapcsolódó témát. Időhatára az 1848 és 1948 között eltelt, mozgalmas száz év. Jól érzékelteti azt a messzemenő hatással járó társadalmi változást, amelyen a kisiparosok, a korábbi céhes iparosság a 19. század második felében átment. A 19. század 60-as, 70-es éveitől a kézműipart fokozottan háttérbe szorította a városi gyáripar, ennek következtében bizonyos mesterségek egyszerűen visszaszorultak (csizmadiaipar, takácsipar), vagy kihaltak. Trianon után, a piacok beszűkülésével mindez fokozottan érvényesült, aminek következtében tovább csökkent az ország iparosainak száma és a meglévők életszínvonala, folytatódott az iparosréteg elszegényedése. Átrétegződésük három fő folyamatát különíti el: a) egyrészt a céhes iparosságból meggazdagodott tőkés vállalkozó lesz; b) másrészt a kisiparosi létből a gyári munkás, szegény-proletár, napszámos státuszba kerülnek; c) a kispolgársághoz tartozva és igazodva a körülményekhez megmaradnak a kisiparosi életforma mellett. E három kategória közül is a második lesz az a réteg, amelyből a városi nagyipari munkásság bázisa formálódik. A szerző adatokkal bőven illusztrálja az elvándorlás, a tönkremenetel folyamatait, és egy-egy település iparosainak demográfiai jellegzetességeit (számuk, etnikai, felekezeti tagoltságuk).

A fejezet utolsó részei betekintést adnak az olvasónak az inas-, legény- és segédlet, valamint a mesterré avatás folyamataiba, mindennapjaiba. Viszont jelentős hiányossága, hogy a kisiparosság 1945 utáni viszonyaira egyáltalán nem tér ki, ennek mindössze néhány mondatot szentel a tanul-

mány végén: „A kézműves iparosság zöme vallásos maradt, kötődött egyházához, s a konzervatív értékrendhez. Nem csoda, hogy 1945 után az akkori hatalom mindent elkövet a kisiparosság felszámolása, megszüntetése érdekében.” (123). Noha a téma vizsgálata az 50-es évekig bezárólag szétfeszítette volna a tanulmány kereteit, ez a sommás megállapítás nem állja meg a helyét. A kézműves ipar 1945 utáni elsorvasztása nem az egyházellenes politika egyenes következménye volt. Ha ezt elfogadnánk, akkor arra következtethetnénk, hogy a kézműves társadalom „reakció” volta miatt került visszaszorításra. A fejezetet gazdag képanyag illusztrálja, azonban két, az 1970-es évekből származó fotó közlése itt nehezen érthető. (19–20. fénykép.)

A már említett két nagyobb egységet két rövidebb fejezet választja el egymástól. Az egyik közlése ezen a helyen – „Céhhagyományok Magyarországon. Régi vándorlegény-útvonalak a 18–19. században” –, nehezen indokolható, annak ellenére, hogy önállóan izgalmas tanulmány. A szerző a gyárak, bányák és műhelyek népességének társadalomtörténeti vizsgálatát ígéri a 19. századtól kezdve (129.), azonban lényegében az előző fejezet bővített változatával van dolgunk, melyben szintén vizsgálta a céhrendszert, a vándorlást és a vándorlétet. Kifejezetten érdekes viszont az „Egyházak, iparosok, munkások” című fejezet, mely immár szervesen kapcsolódik a kötet másik pilléréhez, az ipari munkásság kialakulásának, növekedésének és tagolódásának vizsgálatához. Paládi-Kovács Attila rövid betekintést nyújt a kisiparosok és gyári munkások vallásos életébe, hiedelemvilágába, valamint a szekták térnyerésének elemzésére is időt szentel. Mindazonáltal a recenzens nem osztja a szerző azon véleményét, miszerint a szekták, gyülekezetek a „faluról elkerült, talajt vesztett, elbizonytalanodott munkásoknak nyújtott[ak] lelki és szociális segítségnyújtást, tányér levest és nyájmeleget, lelki kapaszkodót.” (148.). Nyilvánvalóan további kutatásokat igényel annak kiderítése, milyen tényezők vezettek az említett rétegek tagjainak „gyülekezetekbe” tömörüléséhez, az viszont biztosan állítható, hogy a felekezetek nélkülinek titulált egyének részben az egyházak kiüresedett vallásosságából is az újabb közösségekben találták meg a kiutat. Az, hogy a komoly egzisztenciával rendelkező kispolgári, iparos és kereskedő rétegeket kevésbé érintette ez a folyamat azzal is magyarázható, hogy a szegényes életmódot folytató és anyagi nehézségekkel küszködő kisiparosnak, proletárnak nagyobb szüksége volt Istenre (Isten szerető, gondoskodó mivoltára) és hitvilágára, mint tehetősebb, létbiztonságban élő társainak.

Az „Ipari munkásság” című fejezet ebben a formában megtalálható a szerző által szerkesztett *Magyar néprajz nyolc kötetben. VIII. Társadalom*

című munkában (Budapest, 2000. 239–308. o.). A fejezet olyan lényeges kérdéseket feszeget, mint például a munkások etnikai összetétele, tagoltsága, asszimilációja, nemzettudatának változása, vagy a női és gyermekmunka kérdése. Paládi-Kovács Attila emellett itt is meghatározza a munkásnéprajz „küldetését”: „Nyilvánvaló, hogy a néprajz más oldalról közelíti meg a munkásosztályt, mint a történetírás, vagy a szociológia. Nem tartja feladatának sem a történeti-statisztikai, demográfiai vizsgáldást, sem a munkásmozgalom történeti elemzését. Feladata viszont a munkásrétegek életmódjának és kulturális hagyományainak vizsgálata. Mindennapi létviszonyait, életformáját, szokásait, beszéd- és gondolkodásmódját szükséges megismerni ahhoz, hogy a tudományos kutatás a munkáskultúra sajátos jegyeit a társadalom más rétegekultúráival összevetve kimutassa.” (151. o.).

A második világháború után ideológiai és tudománypolitikai alapon fogtak hozzá a munkásosztály társadalomtörténetének a kutatásához. Azzal viszont nem ért egyet a recenzens – jóllehet nincsen személyes tapasztalata – hogy ez a tény elkedvetlenítette volna a téma iránt valóban érdeklődőket. Maga a szerző is cáfolja ezt amikor arról beszél, hogy: „Jelentős monográfiák születtek ebben az időben mind az ipari fejlődés történeti menetéről, mind a munkástársadalom kialakulásáról és későbbi sorsáról.” (153. o.).

A téma tehát adott volt: az ipari munkástársadalom növekedésével (az agrárnépeesség városba áramlásával) újabb kutatási lehetőségek nyíltak. A nagyobb gyárak mindenütt tájszervező, kapcsolatépítő szerepet játszottak. Paládi-Kovács Attilának ebben a tanulmányban sikerül autentikusan bemutatnia az ipari tájkép, a gyárak tájformáló szerepét. Továbbá nem elhanyagolható olyan, a munkások mindennapjait meghatározó mozzanatok vizsgálata, mint a napi főzés problémája, étrendjük kialakítása. Mindezt a szerző régi, hagyományos receptekkel (206. o.) is színesíti (bányászhaluska, gujka stb.). A kötet utolsó előtti fejezete a „Munkásház- és lakás 1870–1920 között” címet viseli (229–246. o.).

A kötet utolsó és egyedülként a kiadás évében (2007) született, itt először megjelenő tanulmánya az „Új közelítések és a távolodó ipari társadalom” címet kapta (247. o.). A szerző kísérletet és javaslatot tesz a munkásság társadalmi csoportjának új néprajzi kutatási lehetőségeire, új értelmezésére. Ennek oka egyértelmű, a rendszerváltás után mind a városi, vidéki munkások és kisiparosok megtapasztalták a megélhetésük elsődleges bázisának számító ipartelepek elsorvadását. „Bányászok, kohászok, gyári munkások és kézműves kisiparosok tömegei tapasztalták meg az utóbbi másfél évtizedben szakmájuk leértékelődését, munkahe-

lyük elvesztését, a kisebb-nagyobb ipari üzemek felszámolását. [...] A változások folyamatát követni is nagy felelősség, és felkészült szakembereket, eszközöket kívánó feladat. [...] Félő azonban, hogy mindez nem elég, és fontos ipari emlékek úgy múlnak el, hogy megörökítésükről lemarad a ma élő nemzedék.” (247. o.). Fontos megállapítása, hogy „Az ipari táj olyan összetett kutatási problematika, amely megkívánná több tudományszak hatékony együttműködését. Egy-egy részterületen az utóbbi időben jelentős eredmények születtek, s a kutatás további fellendülése várható.” Ezt az utóbbi évek nem csak etnográfiai kutatási eredményeinek egy-egy téma (életmód, tárgytörténet, kultusz, templom és vallás, népmonda, munkástörténet stb.) köré csoportosított összegzése követi. Ezek köre azonban korántsem teljes, olyanok maradnak ki a sorból, mint Germuska Pál *Indusztria bővületében*. (Budapest, 1956-os Intézet, 2004.) kötete. A könyvet tekintélyes függelék zárja melyben megtalálhatók a térképek, ábrák, színes és fekete-fehér képek jegyzékei, valamint a tárgy- és helységnévmutató. Összeállítójukat dicséret illeti.

A hasonló jellegű kötetek szerzőinek szembe kell nézniük a téma egysége és a tanulmányok töredezettsége jelentette kettősséggel. Paládi-Kovács Attila munkájában ezek összeegyeztetése sikeres volt, „a gyárak, bányák, műhelyek népének” élete egységben rajzolódik ki az olvasó számára. Ugyanakkor a 20. század második felének vizsgálata elmaradt. Ez talán valóban szétfeszítette volna a kötet kereteit, így azonban hiányérzete támadhat az olvasónak. Megállapíthatjuk, hogy a kötet a szerző tanulmányainak összegzésével új lehetőségeket nyitott az ipari táj és munkásság további kutatásához.

Kiss András